

JÓZSEF ATTILA KESERŐ MEGDICSŐÜLÉSE

„Most megfigyelhető: mi történik a költővel, aki halhatatlan verseket írt, akit csak szeméremből s ifjúságára való tekintettel nem nevezünk nagynak még életében, — most megfigyelhető, mi történik vele közvetlenül a halála után” — írja Fejtő Ferenc az 1937 decemberi József Attila-irodalmat szemlélő cikkében.¹ Nos, ami a költővel történik, nem más, mint hogy életműve és alakja körül a megszentelt értékeknek kijáró tisztelet képződik. Fejtő egykori lapszemléjének megismétlése páratlan lehetőséget nyújt annak megvizsgálására, hogyan születik egy irodalmi kultusz. A korpusz, amelyen e munkát elvégzem, a sajtóközleményeknek olyan mennyiségét kell hogy magába foglalja, amely elégséges a kultusz alapképletének rekonstrukciójához. Ha a költőre kultikus céllal alkalmazott krisztusi analógia jegyében magamat a „harmadnapon halottaiból föltámadott” formulához akarnám tartani, a december 4–5–6-án megjelent újságcikkek is elegendő anyagot szolgáltatnának a feladat teljesítéséhez. Az érzékletesebb szemléltetés, a meggyőzőbb bizonyítás kedvéért mégis lemondtam a virtuózabb megoldásról, és az egész 1937 december hónap anyagát, mintegy 120–130 cikket vettem alapul a rekonstrukció céljaira.²

A kultikus gondolkodás jelenlétét arról ismerhetjük föl, hogy a tisztelet tárgyát a transzcendens világgal, a szakrális szférával hozzák összefüggésbe. Az immanens szférából történő kioldás, a profán világunktól történő elszigetelés műveletét Vass László, utóbb cikk formában is napvilágot látott előadásában háromszorosan is végrehajtotta. Már első mondatában a keresztfán vértanú halált halt Krisztus köntösére kockát vető római katonákhoz hasonlítja magát és az emlékesten szereplő társait: „Ma este hárman, a kockavetők, megosztottuk egymásközt szegény halottunk köntösét.” Nyomban ezután rituális cselekedetként konferálja be az őt követő előadó vállalkozását: „Egyikünk vállalta a legnehezebb részt: fölfejteti a titkok titkát, az élet és a halál — és ami közte van — az Írás mágikus titokzatosságát, amit oly hirtelen magábanyelt ama végzetes balatonszárszói éjszaka.” Önnön produkcióját, a költő életpályájának áttekintését Vass László a transzcendens szféra népies-babonás megidézésének szertartásaként dramatizálja. Mint ahogy „a székelyballadák csudahalottai sajátmaguk recitálják el síri hangon életüket és haláluk történetét”, úgy az előadó közvetítésével „a mi halottunk[...] most elénkáll és imígyen beszél...”.

Vass László nem az egyetlen, aki a költőt Krisztussal állítja párhuzamba. Ugyanezt teszi a *Magyar Protestánsok Lapjának* cikkírója, Borbély László: „vállát felsebezte súlyos kereszt. Elete delén se járt még, amikor összeroskadt a teher alatt s nem volt ereje ahhoz, hogy tovább cipelje a keresztet.” A *Híd* című lapban diszkrét módon a „Magyar Messiás” formula bukkan föl. A közlemény szerzője József Attila halálában

¹ FEJTŐ Ferenc, *Költő és kora*. In *Kortársak József Attiláról*. Bp. 1987. I. 696.

² Ezek az írások a *Kortársak József Attiláról* c. dokumentumgyűjtemény I. kötetének 541–700. lapjain olvashatók. A továbbiakban nagyszámú idézetet, utalást, hivatkozást építék a tanulmány gondolatmenetébe, amelyek ebből a korpuszból származnak. Külön-külön jegyzetben nem tüntetem föl ezeket a szöveg könnyebb olvasása érdekében.

„beteljesedve látja Ady örök sorait: „Ki magyar földön nagy sorra vágjuk . . . Rokkanva ér el az éjszakáig!” Nádass József pedig az Istennek fiául ajánlkozó költő szép versének, a *Nem emel föl*-nek utolsó sorát: „mielőtt magam fölláldoznám” az öngyilkosság elkövetésére való készülődés jeleként értelmezi.

A két utolsó példa átvezet a kultikus gondolkodás egy másik fontos megnyilvánulásához, amit az evangéliumok körében maradvá: „hogyan beteljesedjék az Írás” formulának, illetve tágabb értelemben valamely jóslat teljesülése, valamely előérzet megvalósulása sémájának nevezhetünk. Még Németh Andor is eljátszik a csábító lehetőséggel, hogy a vonat és a pályaudvar képeinek versbeli felidézését az öngyilkosság misztikus előérzete gyanánt értelmezze: „Babonás hangulatú költemény, — írja az *Eszmélet* V. verséről — mintha dermedt bűvöletben felérezte volna iszonyatba torkoló életének utolsó előtti pillanatát. Mintha — mondom — de természetesen nem hiszem; mert az összefüggés a kísérletes hangulatú költemény és életének szörnyű megszakadása között megvan ugyan, de nem abban az okkult értelemben, mintha a versihlet pillanatában felködlött volna a költő előtt a végzetes tehervonat.” Az a magyarázó stratégia, amelytől Németh Andor végülis visszariad, fenntartás nélkül érvényesül a *Pesti Napló* egyik közleményében az *Úlni, állni, ölni, halni* című vers „Vonat elé leguggolni”, illetve „Kalapom a sírre tenni” soraival kapcsolatban. „Ki tudja, a lélek alvilágának milyen félelmes, elszabadult árnjai rendezik, homályos hírt adva eleve arról, ami később orvosilag tisztázott valóság lesz?” — írja láthatólag jóleső borzongással a névtelen szerző.

A „hogyan beteljesedjék az Írás”-formula érvényesülésének vitathatlanul legjelentősebb példáját azonban Saitos Gyula cikke tartalmazza. Noha a tény, hogy József Attilát Juhász Gyula fedezte föl, az irodalomban már korábban is említést nyert, Saitos az első, aki a *Szépség Koldusa* kötethez írott híres előszót részletesen idézi és ezáltal az ő érdeme a kiépülő József Attila-kultusz egy fontos építőelemének kifaragása. „Juhász Gyula a költő, a vatesz szemével meglátta József Attilát s megírta, amit látott” — írja cikkében, majd idézi a szegedi költő beteljesült jóslatát: „nagy fiatalsága olyan ígéretekkel teljes, amelyek beváltása . . . őt a jövő magyar poézis legjobbjai és legigazabbjai közé fogja emelni . . . Emberek, magyarok, íme a költő, aki indul magasba és mélybe”. Bármint gondolkodjunk is egy jóslat beválásának matematikai esélyeiről, el kell ismernünk, hogy Juhász Gyula lelkesült szavai egy pályáján éppen elindult költőről, kiemelkedően alkalmasak a kultusz gyakorlásának céljaira. Nem véletlen az a népszerűség, amelyre az elkövetkező években szert tettek.

Saitos Gyula azonban a kultuszteremtés más tartományaiban is szerzett érdemeket. Ha csillagászatból nem is vizsgázott jelesre, a kozmikus szférának a József Attila-kultuszba történő bevonásában kezdeményező szerep jutott neki. Azokhoz szól cikkében, akiknek „friss könnyektől harmatos szemeiben még benne káprázik ennek a magyar líra egeről oly hamar lehullott meteoroknak a ragyogása”. „A költő indulásáról, a meteor felröppenéséről eddig csak azok írtak, akik már fényének kibontakozásában, a horizont fölélésében ismerték meg” — írja Saitos, s ezért ő a makóiak és szegediek nevében beszél, „akik ennek a ragyogó meteoroknak a felröppenését is látták”. Igaz, a csillag-metaphora használata révén Várnai Zseni időben megelőzte Saitost József Attila emlékezetének ajánlott *Csillaghullás van* c. versével, de ő még nem személyre szólóan, csak általánosságban fogalmaz: „Csillaghullás van: hullanak a költők.”

Az idézetben, amelyet Saitos Juhász Gyulától vett kölcsön, rábukkanunk az irodalomról való pseudo-vallásos gondolkodás újabb elemére: „József Attila, akit nem én, de a múzsa avatott pappá a szépség és igazság magyar templomában” — fogalmazza meg Juhász e gondolat antik eredetű változatát, de jelen van nála a keresztény variáns is: „József Attila Isten kegyelméből való költő.” Az utóbbi kifejezés „istenáldotta poeta” formában már egy korábbi cikkben is leíródott. Ugyanilyen értelemben parafrazálta az Evangélium szavait a másik kockavető, aki Vass Lászlóval osztozkodott a

szegény halott köntösén: Peéry Rezső: „Ha egyszer a mai líra felett ítélkezni fognak s bírái azt állapítják meg, hogy művelői között sokan voltak a hivatottak, de kevesen a választottak, bizonyos, hogy e jövő törvénykezés számára József Attila választott lesz a választottak legjavából.”

József Attila tehát Isten kiválasztottjai, az irodalom szentjei közé tartozik. Ez a rokonítás még a máskülönben józan, megfontolt Komlós Aladártól sem idegen, aki József Attila elismerése elmaradásának szakrális modelljét egy szent Antalról szóló történetben jelölte meg: „A maeterlincki szatírát, mely megdorgálja a jó polgárokat, hogy egy csavargóban csak utólag ismerik fel Szent Antalt, mikor ez már csodákat követett el, sosem tartottam igazságosnak. De József Attila, míg köztünk járt, már véghezvitte költészete gyönyörű csodáit s mégis megisméltődött rajta az örök legenda: irodalmunk pápai és püspökei csak a kapun kívül adtak neki helyet. . .”

A költő öngyilkosságával kapcsolatban az Isten kiválasztottja sémának szükségképpen egy másik alakváltozata: a mártír került előtérbe, mint Longhy A. István cikkében: „Költő volt a legjavából, de tragikus életmegváltásában tagadhatatlanul emberi. Egy mártír a sok közül, hazugságok arénájában már születésekor halálra ítélve.” A költői hivatását gyakorló József Attila pedig ebben a kategóriában maradvva Isten szolgájaként, azaz papi szerepben jelenik meg előttünk, mint a Juhász Gyulától idézett részletben is láthattuk: „a múzsa papja a szépség és igazság magyar templomában.” Mintha ezt a szerep-megjelölést transzformálná Hollós Korvin Lajos a munkásmozgalom antiklerikális világnézeti követelményeit is kielégítő, de mégis kultikus formulává: „Ecce sacerdos dei . . . Íme a Nép Költője. / Mögötte nem bíborlik hosszú, nehéz uszály, // . . . Üdvére hymnusz sohsem zúg az orgonán. / Térdet nem hajt előtte a hódoló tömeg. // . . . Nehéz munkásverejték tömjénködében ülve / a megváltott világról ártatlan álmódó, / nem Úr, nem Ég, nem Tőke júdássegyháza küldte, / nem osztályelnyomáson dúsan táplálkozó.”

De nemcsak szentként, mártírként, főpapként, tehát nemcsak a hold fölötti, égi szférák küldötteként válik ki József Attila a tömegből, van neki egy – mitológiai kifejezéssel élve – sötét aspektusa is. „Mi volt a költő szörnyű titka?” – kérdezi például Nádás Sándor. Az *Ülni, állni, ölni, halni* c. vers előérzetein borzongó szerző pedig, mint láttuk, a „lélek alvilágáról” beszél József Attilával kapcsolatban. Molnár Tibor jóvoltából már decemberben felbukkan e sötét aspektust leghatásosabban érvényre juttató, azóta agyonkoptatott formula, amely a *Medvetánc* mottójára hivatkozva a pokoljárók közé sorolja a költőt: „József Attila életében megjárta a poklot és ott tanulta meg, hogy a dudát hogyan kell fújni.”

Végül itt csak röviden érintem a kultusz egyik speciális, de a József Attila-befogadástörténetet maig alapvetően befolyásoló, 1937 decemberében talán leggyakoribb, legnagyobb figyelmet keltő mozzanatát, a bűnbakkeresés és a felelősség elhárításának szertartását. Maga a kifejezés egy szélsőjobboldali lap egyik cikkében íródott le először: „De miért keresik bennünk a bűnbakot tragikus sorsáért?” Ám maga a jelenség megnevezés híján is mindannyiszor pontosan felismerhető. Az eddigi idézetekben például Komlós Aladár Szent Antal-párhuzama ebbe a jelenségkörbe tartozik.

A felsorolt példákra érvényes az, amit Dávidházi Péter az irodalmi kultusz rítusairól megállapít: „Legtöbbjük a vallási élet istentiszteleti módozatainak leszármazottja, genealógiájuk nyomait legalábbis a nagy vallások kialakulásának hajnali derengéséig kellene visszakövetnünk az időkben.”³ A kultusznak teát van eleve kialakult nyelve, legalábbis szótára és szintagmakincse. Kétségtelen, hogy József Attila halála mozgásba lendítette ezt a nyelvet.

Az olyanfajta kifejezések azonban, amelyeket a kultusz megnyilvánulásai gyanánt

³ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületője”. Bp. 1989. 28.

idéztem: „Vállát felsebezte súlyos kereszt; a múzsa avatta pappá; véghezvitte költészeté gyönyörű csodáit; életében megjárta a poklot; bűnbakkeresés” éppen azért problematikusak, mert vallásos eredetű nyelvezetet profán személyekre és jelenségekre alkalmaznak. Juhász Gyuláról bizton állíthatjuk, hogy nem hitt a görög mitológiában, a művészetek istennőinek valóságos létében. Borbély László sem láthatott a költőben újra földre szállt Krisztust. Komlós Aladár sem tartotta csodatevő szentnek tragikusan elhunyt barátját. Nincs az a naiv olvasó, akit a felsorolt kijelentések egy pillanatra is megtévesztettek volna. Ha a József Attila-kultusz effajta megnyilatkozásokban ölt testet, akkor a kultuszban netán nem kell többet látnunk, mint a henye, parazita nyelvhasználat egy módját, a stílus kényelmességének, felületességének következményét, szónokias nagyotmondást vagy esetleg bizonyos irodalmi körök vagy korok társasági nyelvének üres etikettjét, játékszabályait?! Ha az idézett szavak és mondatok nem tartanak igényt arra, hogy (akár megtévesztő céllal) közvetlenül igaznak tartsák őket, akkor miféle célt szolgálhatnak?

Ezt a súlyos aggályt csak akkor tudjuk elhárítani, ha a kultikus beállítottságot a művészetkritika tágabb összefüggésrendszerében helyezzük el. A kultuszképződés előfeltétele, hogy akire a vallási eredetű fordulatokat alkalmazzák, a kritika rendkívül jelentős alkotónak értékelje. A kultikus tisztelet és a kritikai elismerés szorosan egymás nyomába lép, de a kettő nem eshet egybe. Az átlagot magasan felülmúló alkotóval szemben a kritika egyik fő felada a figyelem felhívása, az illető személy kiemelése az irodalmi közegből, amelyben az tevékenykedik. Ezt a feladatot a kritika csak fogatékosan tudja elvégezni még akkor is, ha a bíráló hangok elhalkulnak és a méltató hang uralkodik el. A kritika kötelességének tartja a nagyság igazolását és ez a viszonyító és bizonyító elismerés bizonyos visszafogottságot, önmérsékletet parancsol rá a kritikusra. Nem teheti meg azt a lépést, amely a művészt, a zseni-jelöltet elválasztja a feltétlentől. Vagy ahol ezt a lépést megteszi, mindannyiszor kívül kerül a kritika birodalmán. Az igazán kiemelkedő alkotók esetében általános és tartós igény támad ennek a lépésnek a megtételére. Kétségtelen, hogy a határ áthágásának, a teljes odaadás kifejezésre juttatásának több módja van, de az is kétségtelen, hogy a kultikus nyelvezet, a szakrális szférából származó kifejezések alkalmazása közéjük tartozik. Dávidházi könyvében Durkheimtől idézi azt a gondolatot, hogy a vallási kultusz életet ad mindannak, ami egy társadalomban lényeges.⁴ A modern civilizált társadalmak összehasonlíthatatlanul bonyolultabbak, mint azok, amelyekkel a francia szociológus foglalkozott, ám a „lényeges” megkülönböztetett kiemelése a mi világunknak is alapvető szükséglete. A mai kultúrák egyik alrendszere, az irodalom normális működése megköveteli, hogy a lényeges, a maradandó, a példamutató folytonosan jelen legyen, eleven tényezőként hatást gyakoroljon. Azok tehát, akik a szakrális szférából származó fordulatokat, szempontokat a költészet nagyjainak jellemzése során kölcsönveszik, a vallási kultusznak ezt, a lényegesnek életet adó, „durkheimi” funkcióját viszik át a szó művészetének világába.

Ebben az értelemben a kultusz a kiemelés egyik válfaja, vagy pontosabban megfogalmazva: a kiemelés egyik fokozata. Hogyan megy végbe a kiemelés? Minden kor irodalmi tudata vertikálisan két egymás fölötti, különálló régióra oszlik. A felső régióba azok az alkotók tartoznak, akik átestek a kultusz ceremóniáin, akiket most is pszeudo-vallásos kezelésnek vetnek alá és akikkel bármikor előfordulhat, hogy kultikus összefüggésben emlegetik őket. Jelen vannak a mi világunkban, de el is különülnek tőlünk. Mint Rómában a Pantheon lakói vagy a szentek koszorúja valamely középkori vagy reneszánsz képen.

Egy másik, alsóbb régióban helyezkednek el (egyebek között) azok a költők, akik-

⁴ DÁVIDHÁZI Péter, i. m. 26.

nek kortársai vagyunk. Érintkeznek velünk s ennek során presztízsük nő, stagnál vagy esetleg csökken szemünkben. Igazi fordulat akkor következik be pozíciójukban, ha átléphetik a két régió határát, ha bebocsátást nyernek a Pantheonba. Ez a fordulat sohasem mehet végbe egyszerűen, feltűnés vagy megrázkódtatások nélkül. Ha a kezdeményezést egyetlen személy érdeme is, a véghezvitel csak kollektív tevékenység eredménye lehet. Szabály szerint a „szerencsés” alanynak keresztül kell mennie az értékelésbeli meghasonlás viharzónáján.

Ha ugyanis valamelyik méltatója végrehajtja egy költő átsorolását a felsőbb régióba, akkor kettős értékrend alakul ki. Vannak, akik megbotránkoznak a megszokott rend felbolygatásán, türehtetlen túlzásként élik meg, a méretek elrajzolásaként fogják föl az átsorolást. Az alsóbb régióból nézve (és ez a természetes, eredeti nézőpont!) ilyenkor a túlzás, a hiperbolizáció esetével állunk szemben. A túlzást ezért nemegyszer helyesbítő célzatú zsugorítás ellentétes művelete követi. Az majdnem természetes, ha egy költő baráti szándékú felmagasztalását az ellenfelek részéről ironikus hangú lekicsinylés fogadja. Ez történt, amikor Danzinger Ferenc a *Korunk* 1932 novemberi számában a *Külvárosi éj* c. kötet kapcsán József Attilát „a proletárság legkiválóbb költője” címmel tüntette ki és Németh László a *Tanuban* közzétett áttekintésében megbotránkozott ezen a minősítésen.⁵

Am a régióhatár átlépésének mozdulatát gyakran azok sem hagyják jóvá, akik egyébiránt a költő hívei, pártfogói. Amikor Lakatos Péter Pál a *Nincsen apám, se anyám* c. kötetéről írva a költőről ilyen megállapításokat tett: „De így válik legnagyobb költőjévé is József Attila Csokonai és Petőfi óta a magyar dalnak”, akkor Féja Géza szükségesnek tartotta, hogy „szánalomra túlon túl méltó, pajtáskodó cikk” gyanánt elhárítsa a túlzónak vélt megállapításokat.⁶ Az utólagos értékelés aztán Danzinger és Lakatos álláspontját igazolta, de az átsorolás körüli polémia annál élesebben ráirányítja a figyelmet a kiemelés aktusára és annak kezdeti szakaszára, a hiperbolizációra.

Ez a kiemelő művelet átmenetet képez a kritikai és a kultikus gyakorlat között. Valakit pozitív értékhangsúllyal egy nagy elődhöz hasonlítani, önmagában véve semmiképpen sem szakrális cselekedet. Aki ilyen gesztussal él, ritkán bizonyítja állítását, legalábbis kimerítő alapoossággal nem. Mégis az a meggyőződés alakulhat ki benne, hogy vannak igaza mellett szóló nyomós érvek, kritikai bizonyítékok a tarsolyában. Am, mint majd látni fogjuk, a hiperbolikus méltatásokba szervesen és természetesen magától értetődéssel fonódnak kultikus nyelvi fordulatok. A túlzás észrevétlenül, zökkenőmentesen folytatódhat kultikus megállapításokban, a hiperbolizáció gyakran apoteózisba vagy szentté avatásba csap át.

A József Attila-tisztelet születésének hetei jól szemléltetik a túlzás kiemelő, kultuszt előkészítő és kísérő szerepét. Halála utáni első méltatói gyakran sorolják föl irodalmunk történetének legjelentősebb képviselőit, akikkel a költőt valamilyen szempontból egyenrangúnak ítélik meg: „És jaj! Ez a fekete előjel majd minden nagy magyarnak homlokán ott égett és ég. Balassa Bálinttal egy ostoba ágyúgolyó végzett Esztergom falainál, Zrínyit a kursaneci rengeteg vadkanja tiporta le, szegény Csokonai Vitéz Mihály sípoló tüdejét a tbc szitálta be, Petőfi Sándor huszonhat esztendejével kétségbeesetten belerohant a végzetes segesvári kukoricásba, Széchenyit elnyelte a döblingi fegyház, Adyval végzett a »vér és arany«, Kosztolányi Dezső nemes hangszálait a rák rágta át, József Attilával pedig a gyorsvonal kerekei végeztek” — írja Vass László.

Más esetben a szerzők arra a kérdésre válaszolnak: Kinek a halála óta nem volt még ilyen költő, mint József Attila? A válaszokat összehasonlítva biztonsággal lemérhető, melyik szerző milyen mértékben merészeli függetleníteni magát a kor bevett irodalmi

⁵ *Kortársak József Attiláról*. I. 256., 281.

⁶ *Uo.* 181., 193.

értékhierarchiájától. Kováts József például következő kijelentésével igen szűkmarkúnak bizonyult: „Kosztolányi és Juhász Gyula halála után mint a legelső magyar poéta nevét emlegetik.” Karácsony Sándor már valamivel bőkezűbben méri az elismerést: „Kosztolányi után és óta vitán fölül a legnagyobb élő magyar lírikus volt.” A mérleg végülis Ady Endre nagyságánál állapodik meg: *Hogyan élt és hogyan halt meg Ady Endre óta a legnagyobb magyar költő: József Attila* — hirdeti Molnár Tibor már cikkének címében is, a költő nagyságát. „Méltatlanul bánnak a magyar élet Ady után legnagyobb költőjével” — olvassuk az *Új Magyarországn*ban. „Azt hiszem, Ady óta ilyen nem volt Magyarországon” — adja a véleményt Hatvany Bertalan szájába Nádas Sándor. „Inkább kitepték volna a nyelvüket, semhogy elismerjék, amit pedig éreztek és tudhattak, hogy olyan verseket, mint ő, Ady óta senki sem írt” — fordul szembe a középszerűek összeesküvésével Fejtő Ferenc. A csúcstot azonban Komlós Aladár állítja be: „Bertzsenyi óta senki sem írt nálunk olyan önkéntelenül emlékezetbe nyomuló szentenciákat, mint ő... Magyar költő ajka Petőfi óta nem állt úgy dalra, mint az övé... Csokonai óta egyetlen költőnkben sem volt annyi báj, mint benne... Háború utáni líránk legeredetibb jelensége.”

Csak a nyelvi megoldásban térnek el ettől a képtől azok a szerzők, akik a költő elődeit, rokonait, a hozzá hasonló sorsú vagy poétikájú költőket nevezik meg. 1937 decemberében Csokonai neve fordul elő feltűnő gyakorisággal és Petőfié, akire a kortársak emlékezése szerint József Attila külsőleg is rendkívül hasonlított. A hiperbola-gyártás lehetőségeit mindezzel még messze nem merítettük ki. Közéjük tartozik a párizsi *Szabad Szó* leleménye, amelyet eredetisége folytán emelünk a példák sorába. A cikkíró sajátos, freudi elvétést követ el: 8 évvel antedatálja a költő harmadik, 1929-ben megjelent, valóban jelentős verseskötetének születési időpontját: „Csodagyerek volt. Tizenhat éves korában írta, »Nincsen apám, se anyám« c. feledhetetlen verseskötetét.” József Attila valóban csodagyerek volt, de ennyire azért mégsem.

A kultikus kifejezésmód tehát szoros rokonságban áll a kiemelés hiperbolikus megoldásaival, a maga sajátos módján ugyanarra a kérdésre válaszol, amelyre a túlzás formulái. Nem azt vizsgálja: nagy költő-e József Attila vagy sem, hanem azt, hogy milyen nagy költő. A kultikus választ az különbözteti meg az egyszerű hiperbolától, hogy a nagyság megjelölése során átlépi az immanencia határait. Márpedig ami e határokon túl van, azt hagyományosan a szaklális terminológia felhasználásával lehet érzékeltetni.

A kultikus nyelvezet szótára és szintagmakincse meglehetősen korlátozott, vallási eredete folytán közismert és szabályozott. Egyszerű leltározás esetén szimpla közhelygyűjteménynek tűnik föl. Vizsgálódásaink során ezért könnyen az a látszat keletkezhetik, hogy amit a kultusz tárgyául kiválasztott alkotóról mondani lehet, az meglehetősen sematikus. Az egyes szerzők kultikus arculata a megszólalásig hasonlít egymáshoz. Kultikus énjük maga mögött hagyja profán földi alakjukat, a kiválasztás egyben a valóságos ember és valóságos művész leválasztását jelenti a megdicsőült árnyképről. Ilyen elképzelés azonban csak a felületes szemléletben alakulhat ki. Ahogy a reneszánsz képeken ábrázolt szenteket homogenizálja a fejük körül ragyogó fénykorona, ám a kezükben tartott attributumok, esetleg lábuknál heverő tárgyak, környezetükhöz tartozó lények, ruhájuk, koruk, nemük, sőt arckifejezésük is megkülönbözteti őket egymástól, ugyanúgy Petőfi, Ady, József Attila, Radnóti sem csak nevükben térnek el, hanem tiszteletük módja is összetéveszthetetlenül egyéni.

Ennek a markáns különbségnek az a magyarázata, hogy a kultusz alulról, az életanyag és a művészi anyag felől is szerveződik, alakul. Az 1937 decemberében megfogalmazott írások nemcsak azokat a nyelvi formákat keresik és alkalmazzák, amelyek segítségével József Attila kiemelése végrehajtható, hanem azokat is, amelyek a költő életanyagához és teljesítményéhez illeszkednek. A kultusz tanulmányozása nem merülhet ki a szakrális fordulatok és a költő értékét magasan a korabeli elfogadott

értékelés fölé emelő megoldások leltározásában, hanem voltaképpen feladata annak vizsgálatában áll, hogyan találkozik és hogyan dolgozódik egybe a kultusznyelv és kultuszlogika az életpálya kínálta adatokkal és a költői műből válogatott adalékokkal. A József Attila-tisztelet sajátos természetét csakis egy kritikus élettényből, a költő öngyilkosságából kiindulva lehet megérteni.

Az öngyilkosság pusztá ténye, hogy valaki önként, szűz elhatározásból véget vet életének, általában meghökkenti az embereket, elgondolkodtatja őket. Valamiféle súlyt biztosít az elkövető személyének. Hitelesíti panaszait, mélyebb értelmet kölcsönöz hétköznapi cselekedeteinek, banális gesztusainak is. Nyomatékot ad kijelentéseinek. Az önmagukon valóban végrehajtott halálos ítéleteknél talán még tisztábban szemléltetik ezt a lélektani mechanizmust az öngyilkossággal való fenyegetőzések, illetve azok az esetek, amelyek biztosítják, hogy a kísérlet sikertelen legyen, hiszen ezeknek kizárólagos célja a figyelem felkeltése, a komolyanvétel, a kedvezőbb viszonyulás kizsarolása.

Az öngyilkosságot végre lehet hajtani diszkrét módon is, s el lehet dobni az életet a nyilvánosság előtt is, a maga véres szörnyűségében. József Attila az utóbbi megoldást választotta. Hogy ennek a körülménynek milyen nagy jelentősége volt a kultusz szempontjából, mutatják a halálról tudósító híradások, amelyek a véres részleteket többnyire még túlozták is, az esemény drámaiságát a lehetőségig felfokozták. A valóságos, a maguk módján nem kevésbé szörnyű, de kevésbé hatásos események csak jóval később érkeztek el a közönség tudatáig.⁷

A kultusz természetét nagymértékben befolyásolta az a tény is, hogy a költő öngyilkossága fiatal korban történt. Kétségkívül az is megrendítő, ha valaki életútja végére így tesz pontot, egy ívelő pálya tragikus derékba törése esetén azonban ez a hatás fokozottan érvényesül. Az ifjúkorban érkező halál általában, a korai öngyilkosság pedig különösen, metafizikai lázadást szít az emberekben a világrend ellen. Fájdalmas veszteségtudatot idéz elő bennünk. Fölveti a kérdést: mi minden lehetett volna a szóban forgó fiatalból, ha tovább él? A tisztelet mértéke és a halál idő előtti bekövetkezése közötti összefüggést pontosan fejezik ki Fortinbras szavai a *Hamlet* zárójelenetében: „Négy százados /Emelje Hamletet, mint katonát,/ A ravatalra: mert belőle, ha/ Megéri, nagy király vált volna még. Útján kövesse harci tisztelet. Harsogjon a zene.”

Számításba kell venni a végül az öngyilkosság erkölcsi szempontból való problematikusságát. Olyan cselekedet ez, amely irritálja az embereket: állásfoglalásra készíteti őket. Nagyon gyakori a hozzátartozók részéről az öngyilkossal szembeni vád, tettének súlyos rosszallása. S ez annál szélsőségesebben, szenvedélyesebben nyilvánulhat meg, mert az illető személyt ezekkel a szemrehányásokkal már nem lehet elérni. A megrázó esemény ugyanakkor önvádat, lelkifurdalást is előidéz azokban, akik közel álltak az áldozathoz. Az effajta önmarcangolás sem juthat egykönnyen nyugvópontra. A lelki gyötrellem okozója nem oldhat föl a felelősségérzet alól.

Nem csekélyebb az érzelmi telítettsége az olyan megnyilatkozásoknak sem, amelyek az öngyilkosság indítékainak keresését kísérik. Tudjuk jól, hogy végzetes, jóvátehetetlen következményű cselekedeteket csak nagyon súlyos előzményekkel lehet megokolni. Többnyire nem is elégedhetünk meg egyetlen okkal, hanem ezek láncolatával kell számolnunk. Sőt, szükségét érezzük különböző természetű, heterogén előidéző tényezők szerencsétlen konstellációjából levezetni azt, ami végül bekövetkezett. Talán nem túlzás ilyen esetekben az okkeresés lélektani kényszeréről beszélni az oknyomozás tárgyi tevékenységével szemben.

Mivel azonban József Attila öngyilkossága után szinte vallásos tisztelet tárgya lett,

⁷ A Budapesti Könyvszemle 1990. tavaszi számában (99–105.) publikált *József Attila kultuszának kezdetei* c. tanulmányomban az itt tárgyalt anyag más szempontú feldolgozását végeztem el. Részletesen foglalkoztam benne az öngyilkosság tényét leíró újságcikkekkel.

végzetes tettét nem elegendő csupán tágabban morális összefüggésben tárgyalni, hanem föl kell vetni kifejezetten valláserkölcsei vonatkozásokat is. Ennek a szempontnak a belépése két ellentétes irányban polarizálta a véleményeket. Egyik oldalon egyházi személyek meg is tagadhatták a megfelelő szertartások elvégzését és ebben a hitelveiket szigorúan vevő hívők egyetértésére számíthattak. De ha az élete és halála fölött úgyszólván önkényesen döntő elhunyat a pap vagy a tiszteletes mégis hajlandó volt az egyházi szertartásoknak megfelelően eltemetni, még mindig módot találhatott arra, hogy rosszallását megfelelő nyomatékkal kifejezésre juttassa. József Attila temetése e beállítottság mindkét változatának kinyilvánítására alkalmat adott.

A másik oldalon a vallásilag közömbös vagy vallásos, de korszerűbben gondolkodó kortársak a valláserkölcsei problematikusság kiküszöbölésére törekedtek. Kerülő utakat kerestek, mentegették a költőt, előadták az enyhítő körülményeket vagy egyenesen, nyíltan teremtettek pozitív összeköttetést az öngyilkos zseni és a szakrális, transzcendens szféra között. A keresztény erkölcs értelmében problematikus cselekedetet végülis krisztusi áldozattá „szublimálták”. Megállapíthatjuk tehát, hogy tragikus szárszói cselekedetével József Attila „kizsarolta” kortársaitól, hogy odafigyeljenek rá, hogy mérlegre tegyék árván maradt életművét, hogy végre komolyan vegyék, amit mondott.

Csak hogy ez a tett, bármilyen fontos szerepet játszott is a József Attila-kultusz kialakulásában, önmagában véve nem lett volna elegendő arra, hogy ily mérvű megbecsülést vívjon ki számára. Cholnoky László „balog halála” (magának József Attilának a kifejezésével élve), vagy pedig a költő ifjúkori barátjának, Pintér Ferencnek korai pusztulása nem járt együtt kultikus tisztelet kialakulásával. Czigány Dezső szomorú példája még ennél is szemléletesebben mutatja, hogy a tragikus tettet, bármennyire is felhívja a figyelmet végrehajátjának személyére, nem követi szükségképpen olyan befogadástörténeti fordulat, amilyen József Attila halála után lejátszódott. Mint ismeretes, Czigány Dezső agyonlőtte feleségét, leányát és unokáját, majd ő is öngyilkosságot követett el. Karinthy Frigyes *Nekrológ? Tetemrehívás?* című cikkében együtt emlegette a tragikus véget ért költőt és a festőt, mint ahogy Gábor Andor is, kis sé cinikus hangvételű *Beosztás* c. versében: „Ki a tehetség / Van két lehetőség / Az egyik: / Ki a sinen veti ágyát: / A másik: / Aki kiirtja családját. / Ki él és alkot / Zajlásában e vésznek, / Az egyszerűen / Nem számít művésznek.”⁸ A költő és a festő utóélete azonban haláluk párhuzamossága ellenére sem hasonlóképpen alakult tovább. Czigány Dezső alakja körül nem szerveződött a József Attilához mérhető tisztelet.

Ugyanilyen pregnáns összehasonlításra ad lehetőséget József Attila és Juhász Gyula halálának módja is. A kortársakat sokat foglalkoztatta a két költő, mester és tanítvány sorsának párhuzamossága.⁹ Juhász költői presztízse mégsem érte el a fiatalabb társáét, s míg az utóbbi tisztelete az időben fokozódott, addig az előbbie némileg megkopott. A felsorolt példák újra arra figyelmeztetnek, hogy a kultikus beállítottságot a kritika tágabb összefüggéseiben kell szemlélnünk.

A József Attila-kultusz történetének fordulópontja az első megdöbbenési hullám elcsitulásakor, 1938 februárjában, márciusában következett be. Abban, hogy a halála után magasra csapó áldozati láng nem hűnyt ki, két befogadástörténeti tényező játszott közre. Az egyik: hogy a kultikus szövegek mellett kritikai, elemző tanulmányok mérték le és ítélték értékesnek az életművet, amelyet a költő utolsó mozdulatával még a mérleg serpenyőjébe dobott. Másrészt pedig, hogy a korábban kevesek által olvasott kötetek után sebtiben összegyűjtött versei 1938 tavaszán és attól kezdve meggyőzték

⁸ *Kortársak József Attiláról*. II. 916–917., 1122.

⁹ L. erről Juhász Gyula alakja a két világháború közötti korszak József Attila-recepciójában c. tanulmányomat. TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet*. Bp. 1987. 227–238.

a széles közönséget arról, amit a kritikusok és a kultusz papsága állított: hogy t. i. az a személy, akinek nevét félévvel korábban szörnyű öngyilkossága kapcsán tanulta meg, valóban a modern magyar irodalom klasszikusa.

A József Attila-kultusz lényegének megértéséhez azonban még egy lépést kell megtennünk. 1937 decemberében több történt annál, mint hogy az öngyilkosság az eddignél nagyobb nyomatékot adott a költő szavának. Nem túlzás, amit a nekrológok állítanak, hogy életében József Attilában egy szűk irodalmi körön túl senki sem tisztelte irodalmunk jelentős alkotóját. A halála utáni méltatások nem egyszerűen fölerősítették azt a tiszteletet, amely már életében körülvette őt, mint a Petőfi-kultusz és az Ady-kultusz esetében történt. Méltatói azzal a tudattal s azzal a programmal léptek föl, hogy nekik most kell megteremteni azt a nyelvet, amelyen József Attiláról méltó módon lehet beszélni. Nem azt állítom, hogy teljesen előzmények nélküli lenne a pozitív, a költő jelentőségéhez méltó kritika, hiszen jónéhányan joggal hivatkoztak arra, hogy ők már életében is megtették a magukét a költő elismertetéséért. De épp ezekben a személyekben buzgott legjobban a kultuszteremtés vágya, ők húzták a legélesebb cezúrát József Attila befogadástörténetének december 3. előtti és utáni szakasza közé.

A József Attila-kultusz alapképlete tehát a méltó tiszteletadás tragikus megkésettége köré íródik föl. Egyik oldalon áll az öngyilkos költő, aki abban a tudatban hajtotta nyakát a kerekek alá, hogy szava pusztába kiáltott szó volt, amit csinált, azt a közösség nem méltányolta. A másik oldalon pedig a kortársak állnak, akik hangos jajveszékeléssel bizonygatják, milyen nagyra becsülik, amit ő halála előtt létrehozott. Az egyenlet egyik oldalán ez áll: amit József Attila adott a nemzetének, az örök érték. A másik oldalon pedig: amit ezért cserébe kapott, alig több a semminél. S a két oldal között, a centrumban az öngyilkosság áll, ami jóvátehetetlenül kiegyenlíthetlenné teszi a két oldal fájó ellentétét.

A József Attila-kultusz a teremtesen esett eme sérelemnek a begyógyítására született. A tragikusan félbeszakadt élet gyászolása egybeesik benne a klasszikussá történő felmagasztalással. Szinte szükségszerű tehát, hogy az eset szakrális modelljévé, archetipikus mintájává a Nagypéntek és a Húsvétvasárnap ünnepegyüttese, a Keresztrefeszítés és a Feltámadás, a mártírhálál és a rákövetkező felmagasztaltatás ellentétes egysége, tehát a krisztusi sors váljék. Ahogy Szalatnai Rezső megfogalmazta: a kultusz tárgya *József Attila keserű megdicsőülése*.¹⁰ Illetve, amennyiben a szentek és mártírok a krisztusi példa követőinek számítanak, szerényebben fogalmazva, József Attila a keresztény mártírok hosszú sorának kései utódja.

¹⁰ *Kortársak József Attiláról*. II. 944–946.